

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПЕРШЕ ПІСЛЯЖОВТНЕВЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

В 1917-1927 рр. плідно формувалась система наукового вивчення минулого українського народу. Серед дослідницьких установ були державні, державно-громадські та громадські структури, що забезпечувало умови для плюралізму думок, альтернативності в розробці концептуальних проблем минулого України.

В історичній науці в цей час не було єдиного центру "з монополією на істину", що створювало реальну конкуренцію і стало однією з причин національного відродження не тільки на ниві історії, але й в інших гуманітарних дисциплінах, взагалі в культурі. На жаль, це явище не отримало належної оцінки в радянській історіографії. Отже, в 20-ті роки взаємодіяли, точніше сказати, протистояли декілька організаційних центрів і відповідних наукових шкіл.

Так, історична секція Всеукраїнської Академії наук об'єднувала прихильників школи М.Грушевського. До неї входили Археографічна комісія, комісії культурно-історична, історичної пісенності, чотири комісії порайонної розробки історії України /Лівобережжя та Слобожанщини, Києва та Правобережжя, Степової України та Причорномор'я, Західної України/, старої історії України, Ленінградське товариство дослідників української історії, літератури та мови, кабінети примітивної культури та вивчення Поділля і деякі менш впливові структури. Більшість академічних організацій історичного профілю керувались М.Грушевським.

Кафедра історії України Українського інституту марксизму-ленінізму на чолі з М.Яворським була центром харківської школи істориків-марксистів. Проте в ті часи історики - марксистів, яких до того ж було мало, вивчали в першу чергу історію класової боротьби на Україні, події трьох революцій та громадянської війни і лише в плані методологічному вели дискусії з прихильниками немарксистських поглядів.

Досить значним впливом користувались однодумці і учні Д.Багалія. Вони намагалися засвоїти або, принаймі, толерантно ставитись до марксизму як методу. Науково-організаційним центром цього напрямку стала Харківська науково-дослідна кафедра історії української культури з філією в Одесі, з якою тісно були зв'язані Ніжинська науково-дослідна кафедра історії, культури та мови, Харківське наукове товариство, деякі інші заклади.

Разом з тим значна частина науково-дослідних установ не брала участі в боротьбі історичних шкіл і збачала своє головне завдання в розробці тих чи інших проблем історії феодальної державності, займаючи об'єктивістські, національно-патріотичні позиції. Типовими в цьому відношенні були деякі комісії ВУАН /вивчення суспільних рухів, західно-руського та українського права, звичаєвого права/, наукові товариства /Історичне товариство Нестора-Літописця, Історико-літературне та інші/, науково-дослідні кафедри українознавства в Дніпропетровську, історії та економіки Поділля в Кам"янець-Подільському і т.д.

Важливу роль у вивченні феодальної державності України відіграли науково-дослідні музеї, які мали відповідні відділи. Так, у музеї Слобідської України ім.Г.Сковороди, Дніпропетровському краєзнавчому були відділи козацької епохи; їх наукові співробітники збирали і досліджували значну за обсягом кількість матеріальних решток часів існування козацької Української держави.

Таким чином, в перше післявоєнне десятиріччя були досить сприятливі внутрішні, насамперед, науково-організаційні умови для дослідження української феодальної державності.

Звичайно, на вивчення проблем виникнення, розвитку і занепаду козацької держави впливали і зовнішні, в першу чергу, політико-ідеологічні фактори. Не вдаючись в детальний аналіз цього питання підкреслимо, що порівняно з дореволюційними і роками панування командно-адміністративної системи вони були близькі до природних. Хоча поряд з плідними тенденціями /насамперед, українізація/ були і несприятливі- революційний екстремізм, нігілізм у ставленні до буржуазної науки і культури, політична недовіра до старої інтелігенції і т.п.

Велика робота в 1917-1927 рр. проводилась у царині створення джерельної бази вивчення історії козацької державності. Археографічна комісія ВУАН почала підготовку до видання Генеральних слідств про маєтності Стародубського та Лубенського полків, переписних книг 1666 р., видала джерела з політичної, соціально-економічної та духовної історії Лівобережної України ХУП-ХУШ ст. Найбільш плідно працювали в цій галузі М.Грушевський, М.Василенко, В.Романовський, В.Кордт.

Разом з Львівським Науковим товариством ім.Т.Шевченка готувався "Львівський корпус для історії козащини". Зокрема, вивчалися документи з історії боротьби козацтва за незалежність України в 1628-1638 рр. та 1657-1665 рр.

На жаль, ці збірки документів не були надруковані з організаційних, матеріальних і в першу чергу з політико-ідеологічних причин. Така ж доля спіткала і практично підготовлені "Український дипломатарій" /систематичну збірку актів українського державного діловодства, приватно-правових документів/ та акти російсько-українських відносин з 1679 р. як продовження "Актів Южной и Западной России".

Комісія історії західно-руського та українського права інтенсивно почала роботу по добору, обробленню та виданню юридичних актів України козацької доби. М.Петровський старанно вивчав літопис Самовидця, зокрема питання про авторство, достовірність наведених у ньому фактів.

Привертав увагу дослідників процес формування феодальної верхівки з козацької старшини. Приміром, О.Грушевський вивчав формування феодального землеволодіння та побут старшини. Д.Багалій говорив про перехід земель в руки "трудящих має" після Визвольної війни.

Важко погодитись з тим, що дослідники 20-х років не розуміли значення класової боротьби в розвитку історії. Зокрема, М.Тищенко, вивчаючи гуральництво за часів Гетьманщини, особливу увагу приділив боротьбі київських козаків з магістратом за право шинкування горілкою. Класову боротьбу вивчали О.Назарець, Н.Мірва-Авакянц, О.Филипович та інші. С.Шамрай простежив економічні суперечності між різними соціальними верствами Гетьманщини і намагання уряду регулювати їх законодавчим шляхом.

Взагалі серед дослідників тоді не було єдності щодо соціально-економічного устрою Гетьманщини, хоча безумовним досягненням історіографії цього періоду став більш глибокий аналіз економічних та суспільних відносин. М.Слабченко в питаннях еволюції феодалізму йшов за тезою М.Костомарова про привнесення на Україну кріпацтва Катериною II указом 1783 р. Виявились принципові розходження про оцінку входження України в склад Росії з точки зору економічної. Так, М.Грушевський і М.Тищенко твердили про негативний вплив цієї події.

Привертали увагу вчених і досить актуальні в політичному і науковому відношенні питання генезису російсько-українських політичних зв'язків та становища українських земель в складі Росії. В.Юркевич досліджував прикордонні відносини в роки Визвольної війни, фінансове становище за Петра I. В.Щербина за дорученням комісії західно-руського та українського права зібрав, підготував до видання і старанно вивчав статті-угоди між гетьманами та Московською державою. Ряд цікавих доповідей по цій проблемі зробив Л.Окиншевич на засіданнях комісії "Московські прикази ХУІ ст. в їх відношенні до Гетьманщини", "Приказ "Малыя Россіи" Московської держави ХУІІІ ст."/.

Істотно доповнювали уявлення про формування та функціонування Української держави дослідження з історії українського права, що їх проводила академічна комісія західно-руського та українського і звичаєвого права під науковим керівництвом М.Василенка. Так, І.Черкаський вивчав судовий устрій та судочинство на Гетьманщині, Л.Окиншевич – історію центрального управління в Лівобережній Україні після Б.Хмельницького в ХУП–ХУІІІ ст.

Слід більш детально спинитись на працях Л.Окиншевича, якого донедавна зараховували до прихильників і послідовників М.Грушевського з відповідними ярликами /"буржуазно-націоналістичні погляди", прихильник теорії "безкласовості", "споконвічного демократизму" українського народу і т.п./. Без сумніву, його праці вимагають ретельного вивчення. Слід лише зазначити, що Л.Окиншевич ставив перед собою завдання з'ясувати в державному устрою Гетьманщини правове становище і значення генеральної старшини. На основі великого обсягу джерел він розглянув генезис старшини /на його думку Гетьманщиною керували не найзнатніші, а найзаможніші родини/, її політичні та військові функції, роль в політичній структурі Гетьманщини. Досить широко він застосовував історико-порівняльний метод, показуючи процес становлення правлячого класу України у порівнянні з аналогічними явищами в Англії, Франції, Польщі. Так, його велика праця "Генеральна Рада на Україні – Гетьманщині ХУП–ХУІІІ ст" є спробою історико-юридичного аналізу цього інституту в статичній і в динамічній формі. Автор досліджує її державні функції, класові ознаки. Напрочуд цікавим є висновок Л.Окиншевича про те, що "...Генеральна Рада був виразний державний орган ...".

Значну увагу вчені приділяли етнографічному вивченню життя українців в ХУП–ХУІІІ ст. Так, Харківський ІНО, Музей Слобідської України, Науково-дослідні кафедри історії української культури та інші заклади проводили етнографічні експедиції з метою збирання предметів народного побуту, пісень, одягу, писанок і т.д. Полтавський державний музей ім.В.Короленка старанно збирає, вивчає і друкує результати досліджень килимів, шитва, гончарних виробів ХУП–ХУІІІ ст. Еволюцію українського

орнаменту на землях Гетьманщини досліджував Г.Павлуцький, приділяючи головну увагу вивченню національних мотивів в мистецькому оздобленні килимів, рушників, осель і т.п.

Найбільш плідно історико-етнографічну тематику досліджували члени Етнографічної комісії ВУАН: О.Крило - традиційні звичаї та обряди, К.Квітка - музичний фольклор як джерело вивчення суспільних відносин серед козацтва, Р.Данківська - легенди селян про політичні події.

Цінні історико-географічні та етнографічні дані про Запорожжя були подані Д.Яворницьким, який описував Дніпрові пороги у зв'язку з будівництвом Дніпрельстану.

В умовах українізації значно посилювався інтерес до історії міжнаціональних процесів. Зокрема, єврейська історико-географічна комісія / з 1926 р. кафедра / під загальним керівництвом А.Кримського вивчала становище євреїв на Лівобережжі в першій половині ХУІІІ ст., використання єврейської мови Г.Сковородою, ставлення єврейських громад до Хмельниччини і деякі інші. Вивчалась історія вірменських, грецьких, польських поселень, взаємовпливи російського та українського народів.

Вельми інтенсивно вивчалась історія окремих регіонів та місцевостей України в період існування Української козацької державності. Фактично, порайонні комісії вивчення історії України ВУАН поступово перетворювались на республіканську асоціацію. Наприклад, в 1927 р. в склад комісії входив 61 дослідник з Києва, Житомира, Харкова, Полтави, Одеси і т.п. Так, особливості політико-адміністративного та соціально-економічного положення північно-поліського регіону і Києва в складі Гетьманщини висвітили матеріали колективних збірників "Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали" та "Київ та його околиці в історії та пам'ятках", підготовлені під загальним керівництвом М.Грушевського. Декілька праць про становище козаків Полтавського полку видав С.Шамрай.

На жаль, ці комісії ВУАН не мали дійового зв'язку з більшістю краєзнавчих осередків, що негативно позначалось на науковому рівні більшості історико-краєзнавчих робіт, виданих в 1917-1927 рр.

Важливу роль у виникненні та розвитку козацької держави, в політичному, юридичному, соціально-економічному та духовному її житті відіграли міста. Ця тема знайшла своїх дослідників в 20-і роки. Так, Д.Щербаківський вивчав Київське міське самоврядування на основі магдебурзького права, М.Бужинський на засіданні комісії порайонного розроблення історії України зробив доповідь "Полтавський магістрат в 1752-1776 рр."

Найбільш плідно цими проблемами займався П.Клименко. Розпочавши свою роботу ще до революції, він в основному досліджував політичне становище міст і вказував на велику роль, яку вони відіграли в зближенні українського та російського народів. Міста він слушно називав нервовим **вузлом**, який зв'язує в єдину мережу всесвітній розвиток. На його думку через політичні умови розвиток капіталізму йшов дуже повільно і Україна була законсервована в своїй відсталості.

В 20-і роки було надруковано значну кількість статей А.Єршова, А.Козаченка, К.Лазаревської, П.Нечипоренка, О.Плевака з різних питань розвитку промисловості. Привертав увагу дослідників і процес первісного нагромадження капіталу. Це праці /швидше, розвідки/ Н.Рубінштейна, Н.Бутакевича.

Цінність цих публікацій полягає лише у введенні в науковий обіг нових джерельних матеріалів, бо їх теоретичний рівень недостатній. Адже більшість авторів фактично не показувала економічної історії, а описувала діяльність адміністрації, національний склад ремісників і всього міського населення, історію магдебурзького права, культурно-освітню діяльність міщан, торгівлю тощо.

Слід відзначити, що деякі сюжети з історії Гетьманщини розроблялися лише в 20-і роки, і наступний період розвитку радянської історіографії нічого суттєвого до доробку вчених 20-х років не додав. Типовою в цьому відношенні є діяльність Історично-географічної комісії ВУАН, яка займалася створенням історико-географічного словника та історичного атласу. Зібраний і опрацьований в 1920-1927 рр. фактичний матеріал комісія встигла надрукувати до сталінського погрому гуманітарних підозрілів академії. Розпочаті досліді не відновились.

Це застереження в повній мірі стосується вивчення також політичних, військових, церковних та інших діячів Української держави. Так, Комісія для складання біографічного словника діячів України під керівництвом С.Єфремова за 1923-1927 рр. збрала 68,5 тис. біографій і підготувала перший том словника. Але він так і не бачив світ.

Продовжував створення своєї синтетичної праці "Історія України-Русі" М.Грушевський. Заклучні її томи присвячені виникненню і розвитку української державності - значення ідей козацького демократичного самоврядування, особливості складання її території, населення, адміністративно-територіальний поділ, зовнішньополітична діяльність, особливості соціального складу населення і т.п. Концепція історичного розвитку України М.Грушевського в той час мала найбільший вплив на вивчення історії української козацької державності.

Найбільш значний, на наш погляд, доробок у вивчення соціально-економічного та правового розвитку козацької державності зробив М.Слабченко. Деякі з його праць і понині не втратили свого наукового значення. Це стосується, насамперед, праць про адміністративну та соціально-правову організацію Запорозької Січі. Для неї було використано архів Коша Війська Запорозького. М.Слабченко підрахував кількість паланок, з'ясував типологію зимівників, висловив свої міркування з багатьох спірних на той час питань. Взагалі, його праці відзначаються самостійністю, оригінальністю, хоч їм і притаманна зайва категоричність і навіть інколи упередженість.

Багатющий фактичний матеріал було використано в капітальній багатотомній монографії /за 1922-1928 рр. вийшло 5 томів/, присвяченій історії організації господарства України від Хмельниччини до світової війни. Зміст цієї праці свідчить про намагання автора засвоїти марксистську методологію, велику ерудицію, володіння науковим аналізом. За висловом Д.Багалія, М.Слабченко "... тепер безперечно найвидатніший історик українського і запорозького господарства за ХІІ-ХІІІ ст.". І хоча праці одеського історика потребують більш детального вивчення, з цією оцінкою слід погодитись.

Таким чином, в 1917–1927 рр. істориками республіки було зроблено значний, якщо не сказати вирішальний, внесок в існуючу історіографію про виникнення і розвиток української козацької державності.

Це зумовлено було, в першу чергу, порівняно добрими внутрішніми і зовнішніми обставинами функціонування історичної науки. Позитивно позначилось і продумане використання доживотної спадщини.

В 20-і роки значно була розширена джерелознавча база досліджень, з'ясовано багато питань політичної історії, адміністративно-територіального устрою, національного та соціального складу, соціально-економічного становища, взаємин гетьманату з Московським урядом і т.д. Сформувались декілька шкіл, продовжували плідно працювати вже відомі історики, заявили про себе дослідники середньої генерації і з'явилися талановиті молоді науковці.

Звичайно, історичні праці з проблем української державності мали помилки і недоліки. Насамперед, це стосується невизначеності більшості методологічних аспектів, порівняно вузької джерельної бази, схематизму та спрощень у викладенні матеріалу і особливо в оцінках.

Але попри всі ці вади історіографічна спадщина, поза всяких сумнівів, заслуговує ретельного вивчення, використання сучасними дослідниками. Найбільш цікаві праці слід перевидати, що відповідає інтересам і науковців, і широкого читацького загалу.